

Semiòtica de la culpabilitat

Antoni Blanch, s.j.

El pare Blanch fou un gran crític literari i col·laborador durant molts anys de la Fundació Joan Maragall. Com un homenatge en el primer aniversari de la seva mort, traduïm aquest capítol del seu llibre El hombre imaginario. Una antropologia literària, Madrid, PPC, 1995.

EN ELS CAPÍTOLS ANTERIORS hem constatat que la primera reacció humana, i la més espontània, davant del mal és la del rebuig i la repugnància, quan hom el copsa com quelcom de corromput i contagiós. A aquesta primera sensació, s'hi afegia el sentiment de vergonya, en entendre que la maldat es trobava en un mateix o en aquells que pertanyen a la nostra mateixa espècie. Alerta, però!, que no pas perquè el contemplem hem d'assumir l'opinió dels qui se senten «agermanats» amb els malvats d'aquest món perquè pensen que a tots ens cobreix l'ombra de Caïn. Ben bé a l'inrevés, creiem, juntament amb la novel·lista Patricia Highsmith, que

[tot i que] l'ésser humà no és pas dolent per naturalesa, el que sí que penso és que tota persona té un punt de trencament i que una persona normal, ordinària, honesta, sotmesa a una pressió creixent, pot arribar a cometre un delictes, fins i tot un assassinat. No sabem pas en quin punt cadascú de nosaltres pot creuar aquest llindar.¹

1. A *El País Semanal*, Madrid, 5 gener 1986, p. 8.

Ara bé, quan experimentem aquesta mena de sentiments, no podem fer menys que preguntar-nos quina és la causa d'aquestes deformacions morals que patim en nosaltres mateixos, o per què hem estat afectats per aquesta desgràcia, o aquella altra, que deteriora el nostre ésser. Qui té la culpa d'una maldat tan gran?, diu la nostra pregunta. Quina voluntat humana, o sobrehumana, pot causar tant de mal? No es tracta pas de qüestions teòriques: és la mateixa inquietud interior de la culpa la que ens urgeix a plantejar-nos aquests interrogants. I és tan gran el desassossec que es produeix que no resulta pas estrany que la màgia i les religions naturals nasquessin justament per oferir respostes a aquestes preguntes radicals.

En el terreny ja literari, el cas de la tragèdia és particularment exemplar. Els grecs clàssics, efectivament, no podien pas acceptar que l'home mateix fos el darrer responsable de tanta maldat i d'unes calamitats tan grans com les que s'haurien esdevingut en llur història arcaica. D'aquí que, per alleugerir aquesta culpabilitat i el malestar de la consciència, van apel·lar —i amb quina audàcia!— a la malvolença dels déus. Homer, per exemple, presenta l'heroi Agamèmnon (la brutalitat del qual va donar origen a la guerra de Troia) com a exculpant-se d'haver causat uns mals d'aquella mena:

Jo no sóc pas culpable; van ser Júpiter, el Destí, les Erinies [...] els qui a l'assemblea em van inspirar a l'ànima un sobtat i boig error, el dia que, per pròpia iniciativa, vaig despullar Aquil·les del seu honor (Il·líada, XIX, 86-90).

A imitació d'Homer, també els autors tràgics del segle v aC, que, per cert, van encertar a representar amb anàleg vigor el destí desgraciat de l'ésser humà, assenyalaven que la causa de tot això no podien ser pas els simples mortals, sinó els déus immortals, tant els olímpics com els infernals. El mal es mostrava així com una terrible injustícia perpetrada sobre l'home innocent; una injustícia, però, de caràcter diví, absolutament aliena a tota reclamació i refractària a tota intel·ligibilitat. Tanmateix, és ben cert que aquelles representacions tràgiques, emmarcades com estaven en el sagrat, no resolien filosòficament

Els protagonistes de la tragèdia mai van ser presentats com del tot innocents. Se'ls atribuïa alguna mena de complicitat en els processos calamitosos. Amb tot, llurs faltes consistien no tant en l'error o la ceguesa com més aviat en l'obstinació o l'envaniment per llurs èxits.

l'enorme problema del mal; tot amb tot, servien de gran alleujament, en tant que proclamaven amb força admirable la innocència de les víctimes. També s'oferien per purificar les passions de l'odi i de la por que tota justícia flagrant encén en el cor de l'home. És per això que hom ha pogut dir amb raó que aquells grecs, fundadors de l'humanisme occidental, no haurien tingut els déus que es mereixien.

Amb un encert finíssim, tanmateix, els protagonistes de la tragèdia mai van ser presentats com del tot innocents. Se'ls atribuïa també alguna mena de complicitat en els processos calamitosos. Amb tot, llurs faltes consistien no tant en l'error o en la ceguesa com més aviat en l'obstinació o l'envaniment per llurs èxits. «Qualsevol home feliç, pel fet de ser-ho, també era una mica culpable.» Així ho entenia Charles Péguy en els seus comentaris poètics a *Èdip rei* de Sòfocles. O potser fóra millor dir que era el mateix concepte grec de felicitat (*eudaimonia*) allò que resultava fràgil i vulnerable.²

Molts segles més tard, i en bona part a causa de la intensa personalització subjectiva duta a terme a Europa pel cristianisme, la perspectiva davant del mal i de la malícia humana haurà canviat radicalment. L'arrel culpable ja no podia ser la divinitat —el Déu just, Jutge misericordiós—, sinó que la culpa hauria de trobar-se en els homes, assetjats, a més a més, per esperits malignes. I això és el que un dia atziac també va descobrir Hamlet, el jove i idealista príncep de Dina-

2. Aquesta és l'opinió que Martha C. NAUSSBAUM demostra en el seu excel·lent estudi sobre els filòsofs i tràgics grecs, titulat amb molt d'encert *The Fragility of Goodness. Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy* [*La fragilitat de la bondat. Sort i ètica en la tragèdia i la filosofia gregues*], Cambridge University Press 1986. Vegeu-ne especialment les ps. 318-372.

marca, segons la tragèdia homònima de Shakespeare. Davant la sospitosa mort del seu pare estimat i el ràpid matrimoni de la seva mare, se li descorre tràgicament el vel del coneixement. En aquest món de passions, la innocència no és possible: tots som pecadors. I per bé que amb gran penetració el genial dramaturg anglès, tot al llarg del conjunt impressionant de les seves obres, sàpiga excusar benèvolament la gran massa de la humanitat, fent veure que és tan sols per feblesa que es cometen molts mals, tanmateix no pot deixar d'acusar implacablement aquell altre tipus d'individus sinistres que, per arrogància gairebé diabòlica, pequen contra la llum. Aquests personatges estarien personificats en els caràcters dramàtics de la talla d'un Macbeth o d'un Ricard III, així com del lloctinent Iago, qui encarnaria aquesta voluntat satànica de procurar el mal pel mal.

Per consegüent, la culpabilitat, per bé que tots en participem una mica, es trobaria concentrada, segon Shakespeare, en uns pocs éssers ambiciosos i malvats que històricament han estat cridaners per llur ambició de poder i pels sagnants abusos amb què l'obtenien. Ara bé, aquests personatges prepotents i malèfics sempre acaben castigats, víctimes de llur pròpia maldat. Amb la qual cosa s'oferia en espectacle, sublimat pel brillantíssim llenguatge d'aquest gran poeta, un paradigma orientat a calmar la indignació i a desfogar la ràbia davant de tantes injustícies; alhora que, amb l'espant que tanta maldat produïa, se subministrava l'estímul per desfermar en l'espectador un possible sentiment de culpa.

Tanmateix, en la cultura cristiana d'aquells segles antics hi va haver una exacerbació en el menyspreu de la vida mundana, que es posava de manifest, per exemple, amb una predicació religiosa al poble en què predominaven imatges terrorífiques del pecat i de la condemna³, una tendència particularment rigorista i puritana, que accentuava amb excés la por a causa de les pròpies culpes, aeganta-

3. Vegeu sobre aquest tema els detallats estudis de Jean DELUMEAU, *El miedo en Occidente*, Madrid, Taurus, 1989, i sobretot *Le péché et la peur. La culpabilisation en Occident: XIII-XVIII siècles* [*El pecat i la por. La culpabilització a Occident*], París, Fayard, 1983. Vegeu també Friedrich OHLY, *The Damned and the Elect. Guilt in Western Culture* [*Els condemnats i els elegits. Culpa en la cultura occidental*] (prefaci de G. Steiner), Cambridge University Press, 1992.

S'oferia en espectacle, sublimat pel brillantíssim llenguatge, un paradigma orientat a desfogar la ràbia davant de tantes injustícies; alhora que, amb l'espant que tanta maldat produïa, se subministrava l'estímul per desfermar en l'espectador un possible sentiment de culpa.

des com ombres diabòliques de condemnció. És així com va tornar a ser possible el sentiment tràgic, àdhuc dins del cristianisme.

Ja en plena Edat Moderna, trobem un dels més esplèndids exemples d'aquesta tendència rigorista en l'obra dramàtica del gran poeta i jansenista estricte que fou Jean Racine. Les seves tragèdies ofereixen l'espectacle de la consciència torturada per la culpa, en homes i dones que se senten impotents davant de la passió pecaminosa. I, per damunt de totes les altres passions, és l'amorosa —com hem vist més amunt— la que s'apodera d'aquests éssers infortunats. Així contemplem, per exemple, en el cor de Fedra la lluita patètica entre, d'una banda, l'irresistible atractiu que sobre ella exerceix la persona del seu fillastre (Hipòlit) i, d'altra banda, l'espant religiós davant d'aquesta mateixa inclinació, que li sembla abominable. Un turment compartit per tots dos amants, que comença destruint el mateix Hipòlit i que acaba destruint també la reina, car, tenallada per la culpa, ja no pot tolerar la llum de la veritat, de la puresa o de la justícia, i acaba enfonsant-se en les tenebres: «M'amagava del dia, fugia de la llum».⁴

Com es pot veure, es tracta d'un dels extrems a què pot conduir el sentiment de culpabilitat, quan hom el viu com a implacable. Aquest terrible sofriment consisteix a creure's condemnat eternament i sense remissió. Malauradament, aquestes experiències no han estat tan rares en la història de l'Occident cristià. És per això que comptem

4. Tot i que porta data de ja fa força anys, continua essent orientador el capítol sobre el mal en els grecs, Shakespeare i Racine, de Charles MOELLER a *Sagesse grecque et paradoxe chrétien* [*Saviessa grega i paradoxa cristiana*] (1956). (Traducció espanyola: Barcelona, Juventud, 1965, ps. 25-90).

amb tot un llinatge ben il·lustre d'escriptors que ho han representat amb imatges realment vigoroses. Com un dels casos més cridaners citaré el del novel·lista nord-americà Natanael Hawthorne, un purità inconformista la vida del qual va estar plena d'extravagàncies morals. Doncs bé, en una de les seves narracions més famoses, *La lletra escarlata* (1850), aquest escriptor projecta les seves pròpies obsessions de culpabilitat i de condemnació en el personatge del ministre protestant Dimmensdale, un personatge ombrívol que en les seves vehements invectives contra el pecat mostra les pertorbacions d'un psicòpata. Sense arribar a aquests extrems, i ja al nostre segle, fa tan sols unes dècades que eren molt llegides les novel·les de François Mauriac o de Graham Greene, els quals creien que sense el sentiment de culpa (i de pecat) resultava molt difícil trobar matèria per una narració que fos realment interessant. Un altre escriptor d'aquesta generació, una mica més ombrívol en les seves obsessions, va ser el francès d'origen americà Julien Green. Havia rebut una educació puritana rigorosa i vivia torturat per un bon grapat de traumes sexuals; d'aquí que molts dels seus personatges (en novel·les com ara *El viatger a la terra*, 1927, o *Moira*, 1950, o *Cada home en la seva nit*, 1960) es debatin angoixats entre, d'una banda, una experiència intensa del pecat o el pressentiment del dimoni i, d'altra banda, la incertesa del perdó (el silenci de Déu).

El sentiment de culpa, però, no té per què anar lligat, necessàriament, a la creença religiosa. També existeix, i molt, una culpabilitat que podríem anomenar pagana, com així mateix la testimonia àmpliament la Literatura. Al costat, efectivament, de les obres i dels autors comentats de caràcter tràgic cristià, sobre els quals és indubtable que planeja l'esperit de Søren Kierkegaard amb la seva turmentada angoixa de creient, trobem, també al segle XX, una altra tendència de signe contrari en relació amb l'experiència de la culpa. Es tracta d'una culpabilitat no pas viscuda davant d'un Déu en el qual hom ja no creu, sinó davant de si mateix i dels altres. Cap al final, efectivament, de la seva vida (*El malestar en la cultura*, 1930), el mateix Freud reconeixia que la culpabilitat continuava essent el problema capital de la civilització. Més encara: va arribar a argüir que, com més progressa l'home, més agut és el seu sentiment de culpa: «... el preu del progrés

Al segle xx també trobem una altra tendència en relació amb l'experiència de la culpa. Es tracta d'una culpabilitat no pas viscuda davant d'un Déu en el qual hom ja no creu, sinó davant de si mateix i dels altres.

en la civilització es paga amb la pèrdua de la felicitat mitjançant l'elevació del sentit de culpa». ⁵ Hom se sent atabalat pel mal que va constatant en el fons de totes les coses i en l'existència en general. Simultàniament —i aquesta serà una constatació només aparentment contradictòria— no és pas una raresa reconèixer, en alguns esperits moderns, la pèrdua de tot sentit de culpa, la convicció, més o menys sincera, d'una innocència integral, que tanmateix no té res a veure amb la innocència humanista que assenyalàvem en els clàssics grecs.

Anem, però, a pams i intentem de capir aquesta nova complexitat. Recordem un cop més, com a summament explicativa, l'obra d'aquell profeta literari del nostre temps que va ser Franz Kafka. Hi trobem expressats anticipadament molts dels sentiments que predominaran en la cultura existencialista, entre els qual també destaca, sense cap mena de dubte, el sentiment de la culpa. A causa de les seves arrels jueves se sap que aquest escriptor xec va poder veure reforçades la vergonya i la prostració espirituals posant-les en relació amb una llunyaníssima instància superior (la Llei, el Judici), tot i que elles ja afectaven la seva delicadíssima consciència pel fet de veure's confrontades no només amb un pare autoritari, ni tan sols amb les formes habituals de la vida social, que eren mecàniques i alienants, sinó també amb la vida mateixa, plena com estava, per a ell, d'amenaçes i mancada com era de tot sentit satisfactori. *El procés* (1925), per exemple, comença amb un acte d'acusació gratuït: «Algú devia d'haver calumniat Josef K., car, sense que ell hagués fet res de dolent, un matí van arribar i el van detenir...» I tota l'acció novel·lesca que segueix es pot xifrar en un combat desigual d'aquest senyor K., qui lluita ende-

5. Citat per E. FROMM a *Cultura i civilització*, Barcelona, Seix Barral, 1988, p 82.

badés contra aquella estranya acusació, de la qual mai més podrà alliberar-se, ja que forma part de la seva mateixa persona i concerneix la humanitat sencera. Aquest és, justament, el sentit de la frase amb què Kafka tanca la narració, després de l'absurda execució del protagonista: «La vergonya havia de sobreviure'l...» Així, doncs, aquest sinistre relat esdevé una gran paràbola del procés a què tota persona estaria sotmesa pel simple fet de ser conscient moralment.

El sofriment espiritual que la culpabilitat produeix, així com el de la vergonya i l'angoixa, no són pas el resultat de faltes o febleses concretes, sinó la permanent insatisfacció davant d'una vida estèril, la caiguda o el fracàs de l'ésser-per-a-la-mort i la buidor total (no-ser, sense-sentit) de l'existència. Entre moltes altres afirmacions semblants, citem aquí, a tall de confirmació del cas Kafka, unes línies del seu diari, que descriuen sense mediacions el profund sentit de culpabilitat que l'aclaparava:

Només jo en tic la culpa; consisteix en la poca veritat que hi ha en mi, sempre massa poca veritat; sempre massa mentida, mentida a causa de la por que tinc de mi i dels homes. Aquest càntir ja s'havia trencat molt abans que anés a buscar aigua.⁶

És cert que sentiments d'aquesta mena no eren pas exclusius d'aquest artista tan sensible, sinó que es trobaven a l'ambient europeu, sobretot després de la Primera Guerra Mundial. Kafka, però, va saber expressar-los amb tant d'encert, en forma de malsons alhora precisos i universals, que les seves obres constitueixen un dels símbols més expressius de la seva època, de la seva filosofia i de la moral de totes aquelles generacions del primer terç del segle xx.

Després d'ell, els escriptors existencialistes, Sartre o Camus, Döblin o Broch, Mailer o Baldwin —per no esmentar sinó autors molt destacats— no faran res més que repetir, tot ampliant-les o modificant-les, les condensades al·legories de Kafka, que ell mateix sovint va deixar inaca-

6. Manllevem aquesta cita de Walter MUSCHG, *Historia trágica de la literatura*, Mèxic, F. C. E., 1965, p. 606. Vegeu també la interpretació, que coincideix amb la nostra, d'Erich FROMM, *Ètica y psicoanálisis*, Mèxic, F. C. E., 1971, ps. 182-186.

El sofriment espiritual que la culpabilitat produeix no és pas el resultat de faltes o febleses concretes, sinó la permanent insatisfacció davant d'una vida estèril, la caiguda o el fracàs de l'ésser-per-a-la-mort i la buidor total (no-ser, sense-sentit) de l'existència.

badés. Un sol exemple serà suficient per confirmar-ho. En la seva darrera novel·la, *La caiguda* (1956), Albert Camus sembla estar reproduint, no pas en la forma, però sí en el fons, l'argument essencial d'*El procés*. Aquí també es tracta d'un judici; aquesta vegada, però, intern, viscut en la consciència d'un jutge de prestigi, que un bon dia descobreix de cop i volta com n'ha estat, d'absurd, decidir sobre la culpabilitat dels altres, quan un mateix —tota persona—, en la seva pròpia naturalesa, no deixa mai de ser culpable. Les connotacions polítiques o autobiogràfiques que es poden detectar en aquesta narració no haurien d'impendir-ne una interpretació més profunda. Camus, que sempre va viure serenament angoixat pel somni d'una innocència (justícia) impossible, a *La caiguda* va acabar reconeixent aquesta frustració com el fracàs de la mateixa existència humana, un fracàs que contínuament corroeix la consciència de Sísif i que hom experimenta com una culpa.

Ja vèiem a la Part I, en parlar de l'alienació de l'heroi, amb quina amplitud va ser viscuda així fins a la dècada dels seixanta aquesta consciència de culpabilitat existencial. Entre tots els autors que citàvem al respecte, m'interessa tornar a destacar-ne aquí un d'ells, Cesare Pavese, per tal de recordar com gairebé tots ells, malgrat l'angoixa, malden per reaccionar contra ella, i no tant per expiar una culpa, sinó més aviat per alliberar-se'n —salvar-se'n—. En la introducció al seu diari de 1938, Pavese escrivia:

La literatura és una defensa contra les escomeses de la vida. L'escriptor diu a la vida: «No em podràs decebre. Conec els teus hàbits, preveig les teves reaccions, i gaudeixo observant-los, robo els teus secrets tot obligant-te a abstraccions que alteren el teu fluir normal.» [...] És així com podem de-

*sarmar el poder del sofriment, convertint-lo en la nostra creació o la nostra elecció: sotmetent-lo...*⁷

Com passa sovint amb subjectes mancats de creences sòlides o d'un principi moral estructurador, l'obra ben feta, la creació duta a terme cada dia, de vegades de manera molt modesta, passa a ser el principal antídoto contra el sofriment interior; una suposada neutralització del sentiment de culpa. Fins i tot clínicament i en el si de la psicoanàlisi s'acostuma a aconsellar aquesta teràpia de les activitats i dels fets plenament viscuts a aquelles persones que tendeixen a aquesta mena de depressions.

Ara bé, també pot passar que una tal adhesió incondicional i ingènua a la vida immediata esdevingui exclouent de tota preocupació més pregona i universal, oblidosa de tot allò que tingui a veure amb la ineludible qüestió del mal o de la culpa.⁸ El que s'aconsegueix aleshores no és pas una superació dialèctica de la negativitat, sinó una evasió que resulta clarament injustificable. I dic injustificable perquè em col·loco en el supòsit d'aquells que fan de l'evasió no pas una pausa d'alleujament, sinó un programa de vida.

Oblidar la maldat, viure com si no existís la misèria moral, viure al màxim l'instant feliç, tot perllongant aquesta suposada felicitat fins no poder més: és així com pretenen viure els «nou innocents» dels nostres dies, aquells i aquelles que afirmen desconèixer en si mateixos

7. Text citat per Susan SONTAG, en el seu article *L'artista com a patidor exemplar* (1962), recollit a *Contra la interpretació*, Barcelona, Seix Barral, 1966, p. 57.

8. Algunes dosis d'aquest optimisme ingenu (?) es poden detectar en Rousseau i encara més emfàticament en el *Faust* de Goethe, mancat aquest, per cert, de tot esperit tràgic. En efecte, a la 2a part d'aquesta gran obra, Faust sembla haver oblidat tota la culpa que li correspon en la desgràcia de Margarida. I encara resulta pitjor la indiferència moral que l'heroi manifesta un cop ja vell quan rebutja tota culpa (no permet que en el seu palau hi entri la dona grisa que simbolitza la Culpa), després d'haver destruït la felicitat idíl·lica entre Filemó i Baucis. No deu ser que aquest Faust anticipa la figura imponent del superhome de Nietzsche, situat orgullosament per damunt del bé i del mal? És ben coneguda, d'altra banda, l'actitud hostil que Nietzsche mantindrà durant tota la seva vida envers el sentiment de culpa o el ressentiment moral, mòrbidament induït, segons ell, pel cristianisme.

Al nostre temps, els mitjans de comunicació de masses bé que s'encarreguen de difondre a tota la galàxia electrònica les seves imatges d'aquesta felicitat capciosa. Uns simulacres sempre evanescents semblen haver substituït la consistència del símbol.

els replecs de la culpa o de la vergonya moral. Certament, aquesta actitud no és pas exclusiva ni de les comunes ecològiques contraculturals ni de l'actual societat del benestar i del consum. Sempre ha d'haver existit gent d'aquesta mena, com sembla evident si recordem els epicurians clàssics o els llibertins del segle divuit. La literatura també se n'ha fet sempre ressò. Al nostre temps, a més a més, els mitjans de comunicació de masses bé que s'encarreguen de difondre a tota la galàxia electrònica les seves imatges d'aquesta felicitat capciosa. Uns simulacres sempre evanescents, en efecte, semblen haver substituït la consistència del símbol. Com que la qüestió és més que òbvia, no cal, aquest cop, aportar aquí exemples que la confirmin. Només cal seguir alguns dels serials radiofònics o televisius en què les consciències de molts personatges típics semblen anesthesiades, ja que aparentment s'han aconseguit extirpar d'aquests éssers «afortunats» els gèrmens inquietants de la responsabilitat moral i de la culpa.

Aquí es clou aquest recorregut per la literatura de l'abjecte, que ens ha permès d'entendre com la vergonya moral i la culpabilitat constitueixen les primeres reaccions, i les més antigues, de l'home davant del mal. Així, però, no tanquem pas les nostres indagacions sobre la part ombrívola de l'home. En el següent capítol en contemplarem altres facetes també fosques, no pas menys essencials, que ens faran possible anar recomponent aquesta variada complexió patètica del subjecte humà quan s'enfronta a tot el que és negatiu de la vida.

[Traducció: Joan Ordi Fernández]